

ריש מילין

חיבור זה אינו פרי עבודת יחיד. עיקרם של החדושים המוגשים בזה לפני הלומדים, נתחדשו ונתלבנו בשימוש חכמים, בדקדוק ובדיבוק חברים ובפילפול התלמידים, בעיקר בשנים שאחר מלחמת ששת הימים.

ראשית שימושי לפני חכמים בדבר זה, היה בעבודות הכנה לדפוס של הספר "ירושלים בספרותנו", אשר חיבר סבי ז"ל, החוקר התורני הדגול הרב ישראל זאב הלוי איש הורוביץ. ספר זה הוא אחד הספרים המקיפים ביותר בנושא ירושלים והמקדש, ויחודו הוא בכך שנכתב על ידי תלמיד חכם מובהק, אשר מלבד שליטתו המופלאה במקורות התלמודיים והתורניים האחרים, הכיר היטב את כל חומר המחקר המדעי בנושאים אלו, כפי שהיה ידוע בזמנו. (יש לציין כי עבודות המחקר המדעיות המקיפות ביותר בתחום ירושלים נעשו לפני כמאה שנה, כך שרוב הידוע בנושא, היה ידוע כבר בחי סבי ז"ל). בספרו הביא סבי לידי בטוי, הסתכלות מעמיקה בחומר המדעי מתוך השקפה תורנית מובהקת.

ספרו של סבי ז"ל יצא לאור בשנת תשכ"ד (כארבעים ושש שנים אחר פטירת מחברו). ובשעתו היתה לי הזכות להשתתף בהכנתו לדפוס, וכן ללמוד בצורה מעמיקה את יסודות המחקר התורני והמדעי של ירושלים והמקדש.

ואולם על אף גישתו התורנית של סבי ז"ל, משך ידו מן הצד ההלכתי של מחקר המקדש וירושלים, וטעמו ונימוקו עמו. חדושו העיקרי של חיבור זה הוא דוקא הנסיון להתבונן במחקרי הר הבית והמקדש מנקודת מבטה של ההלכה*. כיוון חשיבה זה נרכש בשנות לימודים רבות בישיבת כנסת חוקיהו בכפר חסידים. ובעיקר תוך לימוד

* וזאת למודעי, כי במושג "נקודת מבטה של ההלכה", איני מתכוון להורות הלכה למעשה, אלא לברר את הדברים לאמיתתם, כדרכה של ההלכה, ולא לפילפול בעלמא. ואמנם מכאן ועד להוראת הלכה למעשה, עוד רבה הדרך. שהרי שאלת בניית המקדש וחדושו הקרבנות, יש בה מניעות רבות וזולת קביעת המקום ושרטוט המפות. ובאשר לכניסה בטהרה לצורך תפילה למקום שטמא מת מותר בו, גם בזה אי אפשר להורות הלכה למעשה כל עוד אין בידינו כח למנוע מן הטמאים להיכנס פניהם מן המחיצה המותרת להם על פי דין, ועל כן למעשה אין להקל בנושא כלל. כך שאין הדבר נוגע למעשה, אלא במקרה של אנשי ביטחון הנכנסים לשטח לצורך פיקוח נפש, שגם עליהם מוטלת החובה להיטהר במידת האפשר ולהנעם מלהיכנס פניהם מן המחנה שהוכרחו להיכנס לשם (כגון מהר הבית לחיל ומן החיל לעזרה וכו'), ומשום כך חובה עליהם לדעת את הגבולות המדויקים. ואולם כאמור השתדלתי לברר הדברים כהלכה, אף שכמעט אינו נוגע למעשה. (וראה לקמן, קונטרס "לשכנו תדרשו" סימנים ו, ח, ט, יא).

מפי ראש הישיבה מו"ר הר"ה ג' ר' רפאל אליהו אליעזר מישקובסקי שליט"א, אשר השפעתו עלי היתה מכרעת, במגמה ובשאיפה לחפוש האמת, ובתקוה לאסוקי שמעתא אליבא דהילכתא. ואמנם דבר ידוע הוא, כי לא הנושא הנילמד בישיבות, הוא הנושא הנדון בחיבור זה, אך כיוון המחקר של החיבור, הוא כאמור הכיוון שהיתה לי הזכות להתקרב אליו בתקופת הלימוד בישיבה. מבחינה זו השתדלתי שהנושא החדש הנדון בחיבור זה, יהיה רק בבחינת קנקן חדש, אך היין אשר השתדלתי למסוך בקנקן זה הוא יין ישן שדעת זקנים נוחה הימנו. ותפילתי ותקותי היא כי חפץ ה' בידי יצליח.

ולעצם החדושים המוגשים בחיבור הזה, חייב אני להודיע כי חלק גדול מהם נתחדשו בשותפות עם ידידי ר' מאיר קוזניץ. (בעיקר בקביעת גבולות הר הבית ומיקום העזרה.) כן עלי להודות לידידי ר' אריה קימלמן שבקיאותו המפליאה וניתוחו המעמיק היו לנו לעינים במקומות רבים במחקר זה. מלבדם עלי להזכיר את התלמידים אשר זכות פילפולם היא זו שבסופו של דבר המריצה את עצם כתיבת החיבור הזה. תפילתי היא שלא יהא חיבור זה בבחינת "ללמוד וללמד" בלבד, אלא בבחינת "ללמוד וללמד לשמור לעשות ולקיים". ויהי רצון מלפניך ה' אֱלֹהֵינו ואֱלֹהֵי אבותינו, שִׁיבֵנָה בֵּית הַמִּקְדָּשׁ בְּמַהֲרָה בְּיָמֵינוּ, וְתֵן חֶלְקֵנוּ בְּתוֹרָתְךָ. וְשֵׁם נַעֲבֹדְךָ בִּירֵאָה כִּימֵי עוֹלָם וּכְשָׁנִים קְדְמוֹנִיּוֹת. וְעֲרֵבָה לָהּ מִנַּחַת יְהוּדָה וִירוּשָׁלַיִם כִּימֵי עוֹלָם וּכְשָׁנִים קְדְמוֹנִיּוֹת.

ז.מ.ק.

מבוא לחקר הר הבית לאור ההלכה

א. דרכי החקירה על פי ההלכה

בספר 'עבודה תמה', תמה המחבר על אלה אשר רצו להסתמך על זיהוי אבן השתיה, כמפתח לזיהוי מקום המזבח, וכתב:

"ובכלל הדבר אני אומר דבודאי כדי לעשות מעשה, לסמוך על זה להלכה ולמעשה, צריך ידיעה ברורה ועדות נאמנה, מסירה גמורה איש מפי איש שיעידו על האבן השתיה עצמו כי הוא זה, דהיינו להראות באצבע על האבן. ועתה מי הוא המעיד על זה? דבודאי שלא דרכה שם רגל יהודי יותר מאלף שנה. דלא מיבעיה מעת שבנו הישמעאלים בית תפילתם שהוא גם כן כמה מאות שנה, שאי אפשר לדרוך שם רגל אדם שאינו מאמונתם, אלא אפילו קודם לכן, בוודאי שהיו נוהרים לילך שם מפני הטומאה, דבודאי שהיו חוששין לדעת הרמב"ם, כמו שעוד היום נוהרים ללכת בכל המקומות שהם מסופקים שמא הוא מהר הבית. ועתה מי ראה את האבן מעולם להעיד עליו? דהא לעומדים מתחת בודאי שאי אפשר להם לראות את האבן, שהרי האבן לא היה גבוה מן הארץ רק ג' אצבעות, כמו שמפורש במתניתין דיומא, וכיון שכן מי הוא העד הראיה שיעיד על האבן שיש בכפה (אם האמת כן) שהיא האבן השתיה? ואטו מי נימא אם גמצא איזה אבן במקום המקדש שהיא האבן השתיה? והרי ההר כולו מלא אבנים וסלעים, וכשחרש טורנוסרופוס את ההיכל, בודאי שנתגלו כמה אבנים שהיו מכוסים, ונתכסו כמה אבנים נמוכים שהיו מגולים מקודם. ומכל שכן אחר כך כשבנו שם בנינים, וחפרו כמה חפירות כפי הצורך להבנינים ההם, ודאי וברור שנשתנו כמה וכמה דברים מכמות שהיו מקודם, כמו שיעיד על זה כל בעל שכל הישר".¹

טענות קשות אלו חוסמות למעשה כל אפשרות של בירור מעשי בשאלת מקום המזבח וגבולות העזרה. ובמבט ראשון נראה, כי דרך החקירה חסומה היא לחלוטין מנקודת ראותה של ההלכה.

הן אמת יש בידינו כמה קבלות, איש מפי איש, באשר לזיהוי עצמים מסויימים בתחום הר הבית והמקדש. אך מלבד מה שיש לפקפק בעצם הזיהויים והמסורות (ראה לקמן בסימן ב), מעלה המחבר נקודה עקרונית חשובה, והיא כי כל אותם זיהויים,

1 עבודה תמה לר' חיים נתנזון, אלטונה תרל"ב, קונטרס 'נעילת שערים', עמ' קיא-קיב.

אין כוחם יפה כהלכה למעשה, כי לצורך פסק הלכה, ועשיית מעשה, יש צורך בעדות ממש. ואכן טענות כבדות משקל העלה.

ב. תוקף מסורות יהודים, ולהבדיל נכרים, בהר הבית

מן המפורסמות הוא, כי קיימות מסורות באשר לזיהוי אתרים שונים בהר הבית. הבולטות בין המסורות האלו הן המסורת אודות הכותל המערבי, המסורת אודות שערי הרחמים, והמסורת אודות אבן השתיה. מסורות אלו יכולות לכאורה לשמש בסיס למדות ולזיהויים שונים בשטח. אולם כפי שנברר, אין מסורות אלו מספקות, ויש בהן קשיים לא מבוטלים.

מסורת הכותל המערבי נחשבת אולי למסורת המקובלת ביותר בכל הקשור להר הבית. אבל באמת אין היא ברורה כלל. אמנם במדרשים מדובר בכותל המערבי אשר לא חרב², אבל פשטות הדברים היא, כי בכותל ההיכל או בכותל העזרה מדובר, ולא בכותל הר הבית. ולמעשה ניתן להוכיח בבירור גמור, כי הכותל המקובל כיום, כותל הר הבית הוא³. ואמנם דברי המדרשים אינם מכריעים, וניתן לבארם גם על הר הבית, כפי שיתבאר להלן במקומו⁴. אך מכל מקום אין שורש המסורת, בהתייחסנו לכותל הקיים, ברורה.

ובאמת חלק מן הקדמונים המדברים על העיר בזמנם לא הזכירוהו, כמו למשל ה'כפתור ופרח', ומכאן לכאורה ראייה, כי לא היה המקום ידוע בזמנם. ואמנם, עוד קודם ל'כפתור ופרח' מוצאים אנו עדות לקיום הכותל המערבי 'בהוה' (כלומר במה שהיה 'הוה' לפני יותר משבע מאות וחמישים שנה) במסעות ר' בנימין מטודלה⁵, אך אין זה מובן מאליו כי הכל לדבר אחד נתכוונו.

ואחר שנניח כי מסורת הכותל נקטעה בדור מן הדורות, מי ערב לכך שחזרה למקומה הראשון, שמה מתחילה במקום הנכון (על פי המדרשים) היתה, ולאחר שנפסקה חזרו וקבעו את 'הכותל המערבי' במקום אחר על סמך פרשנות וקביעה מאוחרת שכמובן אינה בהכרח נכונה. (ודוגמאות לפרשנות כזו אינן חסרות⁶), מה גם שהמסורות היהודיות המאוחרות, מספרות כי הכותל היה מכוסה באשפה, עד אשר גילהו השולטן סולימאן⁷.

2 שיר השירים רבה, סדרא תנינא, פרק ב, פסוק 'הנה זה עומד אחר כתלנו', ועוד (ראה לקמן בתחילת פרק א).

3 ההוכחה הברורה ביותר היא על סמך אורכו שהוא יתר על קלה אמה, שהוא רותב העזרה. וראה לקמן בפרק ראשון בהרחבה.

4 ראה לקמן בפרק ראשון בהרחבה.

5 ראה לקמן שם.

6 דוגמא בולטת לפרשנות חסרת שחר היא הדוגמא של זיהוי מסגד אלאקצא עם לשכת הגזית (ראה לקמן סימן ה). כן יש להזכיר את המסורת אודות קבר חולדה הנביאה בראש הר הזיתים. וראה מה שכתב נגד זה ר' יוסף שוורץ בתבואות הארץ, עמ' שמח, וכן במסורת אודות קבר שמואל, תבואות הארץ, הקדמה ראשונה, עמ' 32.

7 אגדה על גילוי הכותל בתקופה מאוחרת, הובאה על ידי ר' משה חגיו בספרו פרשת אלה מסעי, ירושלים תשי"ט, דף יט.

ואף כי יש מקום לפקפק באמיתות סיפור זה — ואין כאן המקום להאריך —, מכל מקום מערער הוא את רציפות המסורת באשר לכותל המערבי, כי אם היה בלתי ידוע בתקופה מן התקופות, שוב אין המסורת עליו רצופה.

ואין אני מפקפק באמת בשאלת זיהוי הכותל המערבי, כי לזיהוי עם הכותל המופיע במדרשים יש סבות אחרות זולת המסורת. ובעיקר, הכרתנו באמיתת דברי חז"ל, וידיעתנו כי דבריהם על הכותל אשר נשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם מבטאת את האמת. דבר זה מביא למסקנה ברורה, כי אין הכוונה במדרש לכותל של העזרה או של הבית עצמו שהתקיים במשך כמה דורות אחר החורבן ובימי חז"ל, ואחר כך נחרב, שהרי נשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם, ואם כן בהכרח הוא הכותל שלפנינו. ורוח הקודש השורה על כלל עדת בית ישראל, שהם 'בני נביאים', תעיד על כך. וקול המון כקול ש-די'. אך על כל פנים, אין להתעלם מן העובדה שהמסורות, אפילו בשאלה כה מפורסמת, אינן יכולות לשמש בסיס מוצק למחקר.

מסורת שער הרחמים, אף שהיא קדומה מאד, וקשורה למעשה למנהג שהיה בתקופת הגאונים להקיף את הר הבית⁸, גם היא טעונה בדיקה, שהרי אין נזכר במשנה שער בשם כזה. אף נסיונו של ה'כפתור ופרח' למצוא הסבר למהות השער, אינו אלא פרשנות מאוחרת, ויש צורך לדון גם בעצמותה של פרשנותו ולקמן יבואר⁹.

ואשר למסורת על זיהוי הצכרה עם אבן השתיה, יש קושי מובן, מפני שיהודים לא קרבו כלל למקום. ואמנם ודאי יכלו לתארו ולמסור כי האבן הידועה בכיפת הסלע היא האבן. אך ודאי כל מסורת מסוג זה טעונה בדיקה רבה, שתכליתה לקבוע מה מקורו בקבלת איש מפי איש, ומה מקורו בפרשנות. כן יש לבדוק, אם אין דברים שמקורם הוא הפרשנות הנכרית ממש, שהפכה אחר כך להיות דעה עממית רווחת.

ואמנם יש לציין כי במדה שתמצאנה מסורות הקשורות לכיוון התפילה, תהיינה אלה עדיפות על שמועות מכל סוג אחר, היות שיטאלה זו מצריכה בכל הדורות קביעה של מקום קודש הקדשים בעבור העומד מבחוץ.

ואם במסורות שביד ישראל רב הפקפוק, במסורות נכרים על אחת כמה וכמה. כי כל החסרונות שיש במסורות ישראל בתחום זה חלות בהחלט על כל מסורות הנכרים. מלבד זה יש לזכור, כי הנכרים גם השתדלו לספר סיפורים הקשורים למעשי מנהיגי הדתות שלהם, הקשורים כביכול לאתרים בתחום הר הבית. סיפורים אלו, מובן שאינם שופכים אור על הזיהויים, אלא להיפך¹⁰, כן יש לזכור כי הפרשנות הנכרית לוקה גם בחוסר הבנה של המקורות היהודיים. וכל החסרונות האלו, קיימים נוסף לבעיה העקרונית של נאמנות הנכרי והתנאים המיוחדים הנצרכים לזה.

אולם למרות קשיים אלו, ניתן לעתים רחוקות ובהרבה זהירות, להציל מפי נכרי ידיעה בעלת חשיבות, העומדת במבחן הביקורת. והיכולה להתקבל מבחינה הלכתית. אך דבר זה ודאי קשה.

8 על מנהג הקפת השערים ראה בהרחבה להלן פרק א, סימן ג.

9 עיין בהרחבה אודות דעה זו לקמן בפרק ב, סימן ה.

10 תקצר היריעה מלספר מסורות נכרים בזה. ראה למשל ירושלים בספרותנו, עמ' 448.

ג. דרך ה'הקש החיפוש' של ה'כפתור ופרח'

ה'כפתור ופרח', תלמידו של הרא"ש, מסר בספרו נתונים רבים על ארץ ישראל ומחקרה (נסע לארץ בשנת ע"ג לאלף ה'ש"י). הוא נחשב למעשה לחלוץ המחקר הגיאוגרפי של ארץ ישראל. מקורם של חלק מן הזיהויים המופיעים בספרו במסורות ישירות, חלקם במסורות נכרים וחלקם בניתוח שמות ערביים ובפרשנות עצמית. שאלה העולה מאליה למקרא ספרו היא, האם תוקף הזיהויים שבספר מתאים לקביעת הלכה למעשה (זולת המקומות שבהם במפורש התייחס להלכה למעשה).

עיון בדבריו מראה, כי בחלק מהם אין נתונים מספיקים לצורך קביעת הלכה. ואכן עובדה זו בולטת דווקא על רקע נסיונו הזהיר והמדויק לקבוע הלכה בשאלת הכותל המזרחי. באותה שאלה (בניגוד לנקודות אחרות בספרו) אין הוא מסתפק במסורות ובמנהג, ומגדיר למעשה איך יש להתייחס לשאלה מעין זו.

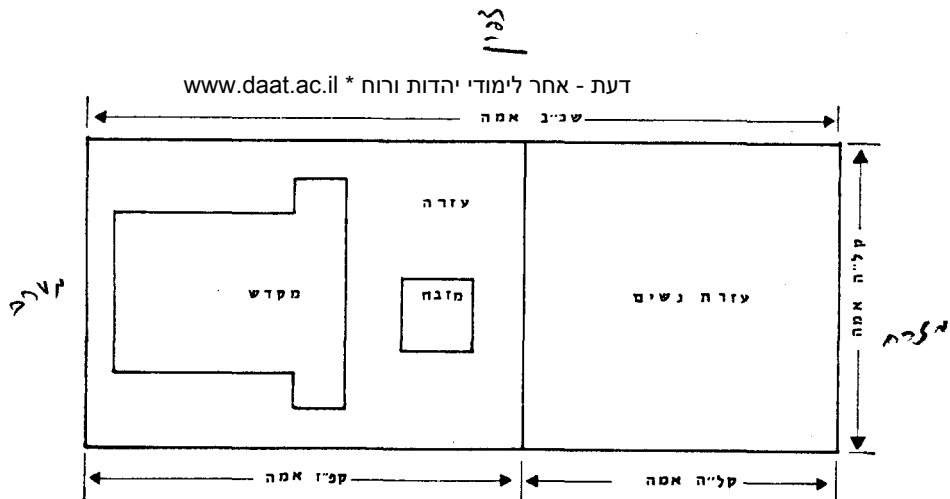
ולאחר שהביא מנהג יושבי הארץ, להתקרב לכותל המזרחי ולהתפלל שם, ולאחר שהניח שאכן הוא הכותל המזרחי של הר הבית, כך שאין מניעה הלכתית להתקרב אליו, הוסיף וכתב: "ואנו צריכים לאמת זה בהקש חיפוש" ¹¹ (ומכאן מודעה רבה לאוריינות, כי מה שלא דאג לאמתו ב'הקש חיפוש', באמת לא נתכוון בו להלכה). וכך המשיך ה'כפתור ופרח' להוכיח את הנחתו, כי הכותל המזרחי כותל הר הבית הוא, וכתב:

"וזה: שאם היו אלו חומות המרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום, ואנו רואים היום שהחומה הולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה, והיא חומת המזרח. ואם נאמר שהם חומות מרובע העזרה, קפ"ז על קל"ה, יהיה בזה גם כן הקושיא הראשונה, ועוד שהיה צריך שיהיה רוחב למזרחו קל"ה מעזרת נשים, גם מה שבין חומת הר הבית והסורג, ומה שבין הסורג והחיל, והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המזרחי של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות, ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך. אם כן בהכרח יש לנו לומר, שהם כתלי הר הבית" ¹².

ניתוח דברי ה'כפתור ופרח' וביאורם הוא כדלהלן. מדות הר הבית והעזרה — כתובות במשנה. (וראה לקמן תמונה 1. תכנית העזרות כפי שהיא עולה מן המשנה). נסיונו של ה'כפתור ופרח' פשוט מאד. הוא מנסה לתאם את המצב המתואר במשנה למצב הקיים, הן מבחינת המבנים הקיימים 'בהווה' (כלומר בזמנו) והן מבחינת המבנה הטופוגרפי של פני הקרקע בהווה. מתוך השוואה זו הוא מגיע למסקנות שבעיניו הן הכרח גמור.

וכך מתבארים דבריו: לפנינו קיים הכותל המזרחי בהווה. (ראה תמונה 2). כותל זה, טוען ה'כפתור ופרח', אינו יכול להיות הכותל המזרחי של עזרת נשים, כי

11 כפתור ופרח, ברלין תר"א, שער ששי, דף יו.

תמונה 1: תרשים העזרות

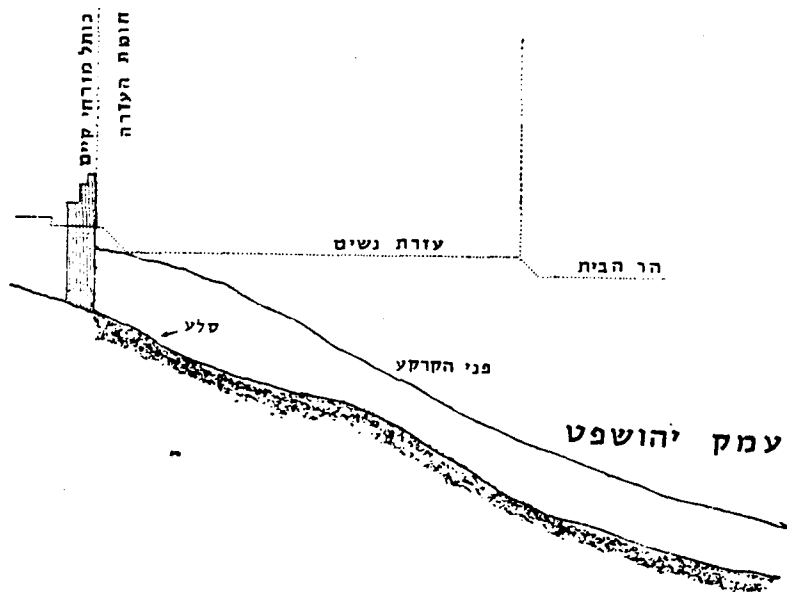

תמונה 2: תצלום הכותל המזרחי בהווה

אורכו של כותל עזרת הנשים במזרח היה קל"ה אמות בלבד (ראה בתרשים), והכותל שלפנינו ארוך הרבה יותר. וכפי שכתב: "וזה שאם היו אלו חומות המרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום. ואנו רואים היום, שהחומה הולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה — והיא חומת המזרח" (כלומר, היות שהחומה הנראית היא חומת המזרח, ולא צפונית או דרומית, צריך להשוותה לצלע המזרחית של המלבן קל"ה על שכ"ב).

המשך דבריו של ה'כפתור ופרח' מתייחס לבדיקת האפשרות, שמא החומה הנראית היא חומת העזרה ממש (קל"ה על קפ"ז — ראה בתרשים). כנגד אפשרות זו העלה שני נימוקים. האחד הוא למעשה ההוכחה שהביא באפשרות הראשונה (כלומר, אם היתה זו חומת העזרה, היה צריך להיות ארכה קל"ה אמות בלבד), וכתב: "ואם נאמר שהם חומות העזרה, קפ"ז על קל"ה, יהיה בזה הקושי הראשונה". ואחר כך הוסיף ושלל את הדבר מטעם אחר, והוא כי כפי שעולה מן המשנה, היה לפני העזרה (קפ"ז על קל"ה) משטח רבוע של קל"ה על קל"ה אמות שהיה עזרת נשים (ראה בתרשים), ועוד לפניו שטח נוסף שהיה החיל, והשטח שבין חומת הר הבית לגבול החיל, ושטח כזה פשוט אינו קיים.

דבר זה ניתן לראות בחתך דלהלן:

תמונה 3: חתך ממזרח למערב של עמק יהושפט והחומה המזרחית הקיימת הקו הדק מסמל את המקום המדומה בו צריכים היו להיות עזרת נשים והחיל אילו היה כותל זה כותל העזרה

בחתך זה רואים בבירור את חוסר ההיגיון שבהנחה כאילו היה זה כותל העזרה. ועל זה כתב י"ס: "ועוד, שהיה צריך שיהיה רוחב למזרחו קל"ה אמה (של עזרת נשים), גם מה שבין חומת הר הבית והסורג, ומה שבין הסורג והחיל (כלומר, היה צריך להיות מזרחת לכותל המזרחי הנראה, משטח בגודל הנו"). והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המזרחי של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות". כלומר, כפי שרואים בבירור בתרשים, אין למעשה מספיק שטח לכל זה במזרח הכותל הקיים.

אולם זה למעשה אינו מספיק, כי יתכן שהיו שינויים במבנה הקרקע במשך השנים, ועל זה הוסיף וכתב ה'כפתור ופרח': "ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך". ואחר שנשללו שתי האפשרויות, הן האפשרות שלפנינו כותל עזרת הנשים, והן האפשרות שלפנינו כותל העזרה, מסיים ה'כפתור ופרח' במסקנתו המוחלטת: "א"כ בהכרח יש לנו לומר שהם כתלי הר הבית".

ובאמת צריך לברר, על סמך מה יכול היה ה'כפתור ופרח' להגיע למסקנתו, ומדוע לא חשש, שמא המצב הקיים אינו משקף את המציאות כפי שהיתה בזמן הבית. ובאמת באשר למבנה הטופוגרפי של ההר, קבע הוא עצמו כי סברה היא 'ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך'. ואף כי לא על כל סברה סומכים באיסור תורה, נראה שלדעתו סברה זו מכרעת (שהרי ה'כפתור ופרח' דן שם בשאלה ההלכתית, האם מותר להתקרב אל הכותל המזרחי בטומאה). ואולם שאלת התייחסותו למבנה הקיים (דהיינו לחומה הקיימת) ודאי צריכה בירור.

ונראה ברור, כי הדין המכריע בנידון דידן הוא דין החזקה. דהיינו חזקת 'כאן נמצא כהן היה'¹². על פי דין יש להניח, כי מבנה או הר או כל עצם אחר, היה כפי שהוא היום, אלא אם כן נודע בבירור שהיה מצבו שונה בעבר. הנחה הלכתית זו אמורה, הן ביחס לצורת ההר, והן ביחס למבנה כגון החומה (ואמנם באשר למבנה, קיימים שיקולים נוספים, ולקמן בסימנים דה יתברר).

ובדרך זו של ה'כפתור ופרח' הלך הרדב"ז כמאתים וחמישים שנה אחריו. בדבריו אודות הכותל הדרומי כתב:

"וכבר הנראה לעין, כותל הדרום במקומו הראשון הוא. שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית, רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט, ולא היתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם"¹³.

והנה עיקר דבריו שם תמוה. כי המסקנה המתבקשת מן הדברים היא, שלפנינו כותל הר הבית, ולא כותל העזרה כאשר כתב. וגם דבריו שם סותרים קביעות אחרות שקבע, ואין כאן המקום להאריך בזה. אך על כל פנים ברור, כי הוא התחשב לצורך קביעתו במבנה הקיים היום, ועל סמך מיקומו של עמק יהושפט קבע מה שקבע. וממש בדרך זו התייחס גם לכותל המזרחי וכתב:

"הנה נתבאר כי הכותל המזרחי אשר הוא בנוי עתה, הוא כותל הר הבית המזרחי, לפי שמשם והלאה הוא הר הזיתים"¹³.

ואמנם מה שכתב, כי משם והלאה הוא הר הזיתים, אינו מדויק כל כך כי מן החומה המזרחית הקיימת עד תחתית נחל קדרון (עמק יהושפט) יש לפחות מאה מטר, ורק מעבר לזה מתחיל שיפועו של הר הזיתים. אך על כל פנים 'הזוהר' הר המוריה המקודש מזרחה (תוך הנחה שכן נאכל מן ההר) ודאי תפגע בעמק יהושפט (כדברי ה'כפתור ופרח') ואפשר שתפגע גם בחלק מהר הזיתים.

12 חולין, דף יב ועוד.

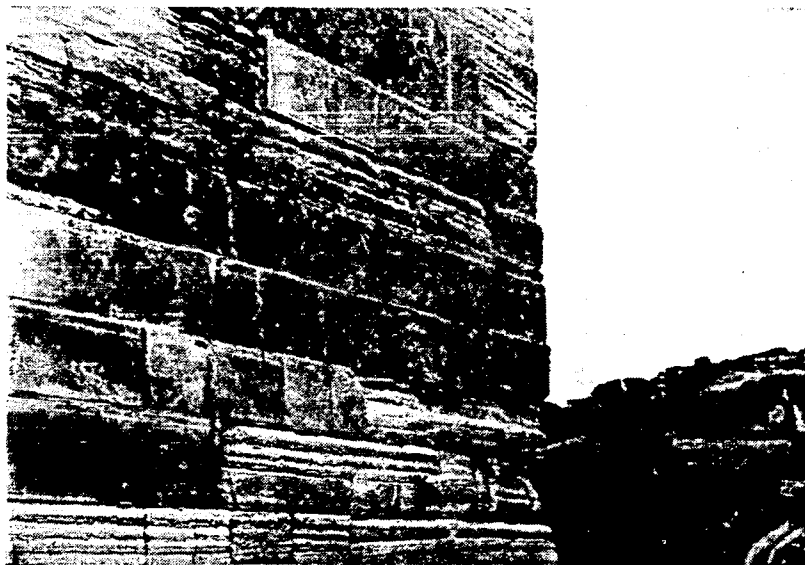
13 שו"ת הרדב"ז ח"ב, תשובה תרצא.

על כל פנים, במה שנוגע לעניינינו ברור, כי גם הרדב"ז הלך בדרכו של הכפתור ופרח' ושניהם הסתמכו על המבנה הטופוגרפי הנתון בימיהם, כבסיס לקביעת אתרים בהר הבית.

ד. קביעה על פי סגנון הבניה, בדברי הפוסקים

סגנון הבניה נחשב בעולם המדע מפתח לזיהוי של מבנה קדום. השאלה הניצבת לפנינו היא, באיזו מדה יכול שיקול מסוג זה להוות ראיה מבחינה הלכתית. הן אמת כי השוואת סגנונות הבניה סברה גדולה היא, וסברה נחשבת כידוע כבסיס לדין תורה, ומועילה מדאורייתא אף במקום שאין מקרא מפורש¹⁴. אך על כל פנים צריך שיקול בנידון דידן האם סברה מכרעת היא. אולם, כפי שנברר לקמן, סברה זו אינה חדשה, ויש כלפיה התייחסות מפורשת וחיובית בפוסקים.

הרדב"ז בתשובתו המפורסמת, בשאלת היתר כניסה לעליות סביב הר הבית¹⁵, דברו על הכותל הדרומי, (עיין לעיל סימן ג) כתב: "גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות, מורה שהוא בנין קדמון"¹⁶.

תמונה 4: נדבכי אבן עתיקים במזרח הכותל הדרומי

14 'למה לי קרא, סברא היא', כתובות דף כ"ב, א.

15 האבנים האלה משכו את תשומת הלב בדורות השונים. ראה למשל דברי ר"ע מברטנורא: "וכותל מערבי שהוא קיים וכ' אבניו גדולות מאד, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון, לא ברומי ולא בשאר מקומות. וכו' ובקרן מזרחית צפונית (?) של בית, שם פינה אחת מאבנים גדולות מאד". אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 134.

הסתברות זו שהרדב"ז מסתמך עליה, מקבלת משנה תוקף על-ידי דיני החזקה שהוזכרו לעיל, דינים הקובעים כי יש לייחס מבנה קיים לתקופה קדומה, זולתי אם ידוע שאינו קדום. כן יש לדמות הלכה זו, לדיני סימנים האמורים בהלכות אבידה¹⁵.

יש לציין כי גם הכפתור ופרח', אף על פי שלא כתב כך במפורש, היה מודע לשאלת סגנון הבניה הקדום. וכך כתב בתארו את מערת המכפלה: "סביב המערה מרובע רבוע גדול, חומה גבוהה מאבני המקום הקדוש, בית המקדש. ומקובל שהוא מבנין שלמה ע"ה"¹⁶.

מתוך הדברים ברור כי הכפתור ופרח' היה מודע לשאלת סגנון הבניה. ועובדה זו שופכת אור על השאלה שהוצגה לעיל (בסימן ג), כיצד ועל סמך מה החליט הכפתור ופרח' שהכותל המזרחי קדום הוא, ולמה לא חשש שמא בזמן מאוחר נבנה. ואמנם לפי מה שנתבאר, ברור כי כאן הסברה האנושית של סגנונות הבניה מצטרפת לשאלת החזקה, וזו מכרעת שאכן הבניין עתיק.

ואמנם ב'כפתור ופרח' כתב אודות שערי הרחמים, כי מבנה זה נבנה על ידי שלמה המלך ע"ה¹⁷, ודבר זה ודאי אינו עומד בתנאי ה'הקש החיפושי', שהוא עצמו קבע, כי אין סגנון הבניה שם דומה לסגנון ימות הבית השני או הראשון. אבל באמת אין זו טענה, שהרי אין דבריו בנוגע לשערי הרחמים נוגעים להלכה. כי את ההלכה קבע כאשר חיפש ואימת את זיהוי הכותל המזרחי בכללו, אבל שאלת המבנה המסויים של שערי רחמים, אין לה קשר לשאלת היתר ההתקרבות לכותל המזרחי.

ואולם מה שבאמת קשה, זה שהרדב"ז דיבר על שערי רחמים וייחוסם לשלמה, כעל הוכחה נוספת להיות הכותל המזרחי כותל הר הבית. וזה כמובן תמוה, כי זיהוי שער הרחמים הוא עצמו אינו מבורר די הצורך, ואינו יכול לשמש עדות לכותל כולו, המאומת בצורה ברורה, וצ"ע.

ואמנם מצאנו התייחסות לסגנון שערי הרחמים, כמה דורות אחר הרדב"ז, על ידי רבנו עמנואל חי ריקי (עלה לירושלים בשנת תצ"ח), אשר בספרו 'אדרת אליהו' כתב: "אבן המשקוף שעליה, היא כשני כפות וכו', בפטורי ציצים, נראה לעינים היות האבן ההוא מזמן קדמון מאד"¹⁷. והנה על עצם קביעתו ביחס לשערי הרחמים יש להשיב. וכבר דחה את דבריו ר' יוסף שורק, אשר טען כי סגנון עיטורי השער מורה דווקא על שייכות לתקופה הערבית¹⁸. אבל על כל פנים מבחינת העיקרון, התייחס בעל 'אדרת

15 לדימוי זה הפנה את תשומת לבי מו"ר הרה"ג אליהו אליעזר מישקובסקי שליט"א. ושאלה זו אינה נוגעת רק לסגנון הבניה, אלא לתאום מבנים קיימים למדות. ועיין בבבא מציעא כו.

16 כפתור ופרח, ברלין תרי"א, דף מה.

16 ראה אודות זה לקמן בפרק ב, סימן ה.

17 אדרת אליהו, קונטרס מי נדה, סימן לו (ראה לקמן סימן ה, באריכות).

18 תבואות הארץ, עמ' שלב. יש לציין כי רבים מן החוקרים מייחסים עיטורים אלו דווקא לתקופה הביזנטית, בעיקר אחר שהוכיח את הדבר החוקר ונסאן (Vincent, L. H.: Jerusalem Antique). אולם לאחרונה יש שוב נטיה ליחסם לתחילת התקופה הערבית, ראה שער הרחמים מאת אלי שילר, ירושלים תשל"ה, עמ' 8-9.

דעת - אחר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il
 אליהו' לסגנון הבניין (כפי דעתו) כדבר קובע. יש לציין עוד, כי כפי מה שעולה מתוכן
 הדברים ב'אדרת אליהו' ניתן לקבוע, כי לפי ראות עיניו אבן המשקוף בשערי הרחמים
 היא אבן אחת גדולה (דבר אשר מבחינה מציאותית איננו נכון כלל). ואם אכן היתה זו
 אבן אחת גדולה, באמת היה הדבר מורה על סגנון עתיק, כמו שכתב הרדב"ז לעיל.
 עוד יש לציין, כי סגנון העיטור של אבני המשקוף בשער הרחמים זהה לסגנון
 העיטור בשער הכפול שבדרום הר הבית.

תמונה 5 : עיטורים במשקוף שערי הרחמים

תמונה 6 : משקוף השער הכפול (שים לב לעיטורים מצד ימין)

וכבר נודע כי שערים אלו נחשבו כשערי חולדה (וכמו שציין ה'כפתור ופרח', כי את שערי חולדה ניתן עדיין לראות). זאת כנראה על סמך דברי המדרש הקובע כי שערי חולדה לא יחרבו לעולם¹⁹, דבר המורה לכאורה כי השערים הקיימים בחומה הדרומית הם ממש שערי חולדה המקוריים, ועל כן טבעי היה לחשוב כי סגנון העיטורים שבשער הכפול, מתאים לתקופת בניית שערי חולדה לכל המאוחר על-ידי הורדוס. ומתוך כך ניתן היה להסיק שגם שערי הרחמים (הזהים בעיטוריהם) קדומים הם, וקיימים מזמן הבית.

ואף כי כיום ברור, שמשקוף השער הכפול אינו מזמן הבית, וממילא אין מסקנות בעל האדרת אליהו מתקיימת, מכל מקום עצם גישתו העקרונית חייבה התייחסות ושיפוט על פי הסגנון, ואין לו לדין אלא מה שעיניו רואות.

ה. חזקת המבנים המאוחרים הבנויים על שרידים קדומים

כבר הזכרנו לעיל דברי ה'כפתור ופרח', שהתייחס במלוא המשקל לחומה שהיתה קיימת בזמנו, ולא חש שמא חומה חדשה הנמצאת במקום חדש לפניו. ובאמת שאלה זו, שאלת יסוד היא בכל הנסיונות לאתר נקודות בהר הבית. ואמנם הזכרנו לעיל את הקביעה על פי סגנון הבניה, אך כמדומה שאין זה הגורם היחיד שהתחשבו בו.

עיון בדברי המחברים שכתבו בנושא, מורה, כי הניחו שגם המבנים המאוחרים בהחלט נבנו על גבי שרידיהם של מבנים קדומים. קשה לקבוע בצורה מדויקת, מה הביא להנחה זו, ושמא גם זה מדיני החזקה הוא. אך באמת נכון הדבר גם מצד הסברה, כי באמת ניתן לראות בהרבה מקומות, עין בעין, מבנים חדשים (כתלים וחומות) הבנויים על שרידי המבנים הקדמונים (כפי שניתן לקבוע על פי סגנון הבניה). ומכאן יסוד לסברה, שגם במקום שהיסודות מכוסים, ואין סגנונם ותקופתם ברורים, קרוב הדבר שיסודות עתיקים הם. ובאמת ניצול יסודות עתיקים חוסך מן הבנאים את הצורך לבנות מחדש יסודות, דבר אשר כפי שמסתבר, נוצל כהלכה בדורות השונים.

להלן אביא דוגמאות לדברי פוסקים שהתייחסו במודע למבנים חדשים, בהנחה כי מבנים אלו מורים על מיקום מבנים עתיקים. הרדב"ז בתשובות ח"ב תשובה תרצא, מציע כידוע דרכים אחדות על מנת לקבוע עד היכן מותר להיכנס לשטח הר הבית מבלי לפגוע בשטח העזרה. באחת הדרכים (שהיא תמוהה מאד לכאורה) כתב:

"עוד דרך אחרת, רואין כאילו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרח, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש, וכל שהוא חוץ לזה השעור הרי הוא חול. וחשבון זה אינו מדוקדק, לפי שההיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו, כדכתיב הוי אריאל אריאל, ומ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב, באורך קפ"ו אמות".

והנה שיעור מ' אמה שנקט הרדב"ז אינו מובן, שהרי רוחב העזרה קל"ה אמה. ואם חוט מתוח ממרכז קדש הקדשים מזרחה, הרי הוא חוצה את העזרה לשנים, ואם כן ממנו צפונה יש להרחיק 67,5 אמות. אבל באמת הרדב"ז שיער את המרחק אשר מכותל המקדש, עד גבול השטח המקודש (העזרה). והיות שבית המקדש עצמו רחב היה שבעים אמה, הרי בינו לבין כותל העזרה יש מחצית של קל"ה פחות שבעים, דהיינו מחצית של ששים וחמש אמות, וזה עולה 32,5 אמות. ולחשבון זה יש להוסיף עובי החומה (שהרי הפתחים ועובי החומה מקודשים אף הם) ²⁰, שהוא לפחות שש אמות, וזה קרוב לארבעים אמה, ופורתא לא דק לחומרא ²¹. אולם חשבון זה של הרדב"ז מבוסס על ההנחה, כי יש בידינו למדוד בפועל ארבעים אמה מכותל המקדש, וזה הן לא ייתכן, אבל באמת הציע למדוד מכתלי מסגד כיפת הסלע, שהם לפי הנחתו בנויים על יסוד כתלי המקדש. ואין זו השערה בעלמא, אלא דברים מפורשים ברדב"ז עצמו. כי הרדב"ז כתב על חשבוננו זה: "חשבון זה אינו מדויק, לפי שההיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו". וביאור הדבר הוא, כי ההיכל מלפניו מאה אמה, ואם כן בינו לבין כותל העזרה מחצית של קל"ה פחות מאה אמה, דהיינו מחצית של ל"ה אמה בלבד. וזה עולה 17,5 אמות בלבד, וגם אם נוסיף עובי כותל העזרה ודאי אינו מ' אמה. ועל כן הוסיף כי, מ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט וכו' ארבעים אמה. דהיינו שיש ספק אם המדידה שאנו מודדים היום היא מן המקום הרחב בהיכל (שאו מספיק להתרחק פחות מארבעים אמה), או שמא אנו מודדים מן המקום הצר שבהיכל, ועל כן יש להחמיר ולהתרחק מ' אמה. ושם כתב הרדב"ז במפורש, כי רואים כאילו 'חוט מתוח מכותל הכפה הצפונית' כלומר, אנו מניחים כי הכותל הצפוני של כיפת הסלע הוא כותל ההיכל הצפוני, אלא שאנו מסופקים אם כיפת הסלע נבנתה על יסוד החלק הרחב של ההיכל, או על יסוד החלק הצר שלו.

העולה מזה הוא, שהרדב"ז התייחס לבניין כיפת הסלע, אשר הוא מאוחר לכל הדעות, כנקודת מוצא למדידה בשאלה הלכתית הלכה למעשה, ומתוך הנחה שהוא בנוי על יסודות המקדש עצמו.

ובאמת, הנחה זו כתובה במפורש בתשובות הרדב"ז עצמו, בחלק ב, תשובה תרלט: "וגם מלכי העכו"ם, היו חופרים כדי לגלות יסודות הבית, לבנות עליהם חומת הבית", ממש כפי שהוכחנו מתשובה תרצא.

יש לציין, כי הרדב"ז אינו הראשון המניח כי כיפת הסלע נבנתה על גבי יסודות

20 פסחים דף פו.

21 ואפשר כי נקט ארבעים אמה דווקא. דהנה בספר דרך הקודש שיער, שעובי חומת העזרה במזרח ובמערב שש אמות וחצי, כדי שאורך העזרה (קפו אמות) יחד עם עובי החומות יעלה למאתיים אמה בדיוק (כפול מן העזרה במשכן). וברוחב ודאי אי אפשר לעשות כפול מן העזרה במשכן (שהרי רוחב העזרה במשכן היה חמשים אמה וכאן בית המקדש לבדו מאה אמה). אבל אם נניח שהיה עובי כל כותל בצפון שבע אמות וחצי, הרי יחד עם קלה אמות של רוחב העזרה יהיה הרוחב מאה וחמשים אמות, דהיינו פי שלושה מחצר המשכן, ואם כן חשבון ארבעים אמה שברדב"ז מדויק ממש.

דעת - אחר לימודי יהדות ורוח * www.daat.ac.il
המקדש ממש. כבר כתב תלמיד אלמוני של הרמב"ן אודות בניין כיפת הסלע: "והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל"²². אף קדמו לו מי שהזכירו באופן כללי את הבניין שבנו הישמעאלים בהיכל (אך מלשוננו של תלמיד הרמב"ן משמע בפשטות שסבר כי לפניו מבנה התואם במדותיו את ההיכל, ומדברי הקודמים לו אין לדקדק בנושא). אולם הרדב"ז הוא הראשון (על פי הידוע לי) שהתייחס לשאלת המבנה המוסלמי כנקודת מוצא לקביעה הלכתית.

ובספר 'אדרת אליהו' האריך בעניין שערי הרחמים (דבריו הוזכרו לעיל) וכתב: "ואחרי אשר זיכני ה' לבא לדור בירושלים תוב"ב שהגעתי פה שמנה ימים קודם ר"ה של שנת תצ"ח, והייתי כבן מ"ט שנה, הייתי עסקן בדברים אלה, וסבבתי את העיר ג' פעמים, ומנתי כל הפתחים ובין הפתחים והסגורים הם כמנין הפתחים שנמנו בעזרא, לא פחות ולא יותר. דנראה מזה דאף כי חומות העיר נבנו אח"כ ממלך ישמעאלים שנים הרבה אחרי חרבן בית שני, מ"מ על היסודות הראשונות נבנו, ולכן בא פתח כנגד פתח.

ומן הפתחים הסגורים היא פתח המזרח של הר הבית, שפה קורים אותו שער הרחמים. אבל לפי המדות שמדדתי, מצאתי היותה היא ממש שער המזרח הידועה, ואף כי מזווחתה מחדש נבנו בבנין החומה. אבן המשקוף שעליה היא כשני כפות (כזה)²³ בפטורי צצים, נראה לעינים היות האבן ההוא מזמן קדמון מאוד. וכנראה ששם מצאוהו בארץ במקומו, ועל רוחבו בנו מזווחת הפתח ההיא, שלפי דברי רז"ל רחבה היתה עשר אמות. והלכתי למדוד אותה, ומצאתי היות כל אמה מאלו העשר, היותה אמה ושני שלישים מהאמה הנזכרת. וכנראה שזאת היתה האמה של קדש בעת ההיא, וברוך ה' יודע"²⁴.

התבוננות בדברים מורה, כי עצם התיאום המדויק שמצא בין מספר שערי החומה שבספר עזרא לבין מספר השערים שמצא בפועל (אחר 'שהיה עסקן בדברים אלו, וסובב את העיר ג' פעמים') מהווה לפי שיקול דעתו ראייה, שאכן השערים החדשים נבנו על יסוד הקודמים. והנה מבחינה מציאותית אין זה מדוקדק, שהרי אנו יודעים בבירור שבצד הדרומי של העיר אין החומה הנוכחית מקפת מה שהקיפה החומה בזמן עזרא, וממילא ברור כי כל חשבון השערים נופל (ובנידון זה, מלבד המקורות הקיימים באשר למקום עיר דוד מדרום להר הבית יש גם חפירות שבהן נתגלתה החומה הקדומה. ומושג ה'עסקן בדברים אלה' הפך למקצוע ממש, שיש בו הרבה יותר מאשר סיבוב העיר מספר פעמים). אך על כל פנים, לפי מה שראו עיניו, הרשה לעצמו ללכת אף כנגד הפשטות,

22 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 86.

23 במקור מופיע רישום של שתי כיפות שערי הרחמים, ומסיבות טכניות לא הבאתיו. תצלום רישום זה יחד עם קטע מן הספר אדרת אליהו, מופיע בספרו של וילנאי, ירושלים העתיקה, חלק א, עמ' 207.

24 ראה לעיל, הערה 17.

ולהנחית כי שיעור האמה של המקדש היה גדול יותר²⁵, היות שלפי מסקנתו עניין תיאום השערים מוכיח לחלוטין, היותם בנויים ממש על שרידי קודמיהם. בעיקרון זה ניתן להשתמש במקום שבו התיאום בין מבנים הנמצאים כיום לבין מה שהיה בעבר מוכח בצורה יותר בדוקה.

הנחה זו, שהמבנים החדשים בנויים על שרידי מבנים קדומים, מפורשת גם בספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיו, שבו הוא מנסה לקבוע כי 'מדרש שלמה' (מסגד אל-אקצא) נבנה על יסודות לשכת הגזית²⁶. הנחה זו אינה יכולה להתאים להנחה אחרת שלו עצמו, שהצרכה היא אבן השתיה, כפי שמתברר למי שיודע את המרחק האמיתי בין כיפת הסלע לבין מסגד אל-אקצא. אך על כל פנים, לפי ידיעותיו הגיע למסקנה שהגיע, וכתב במפורש כי הנכרים השתמשו ביסודות היהודיים של המבנים.

ו. המבנה הטופוגרפי ופני הסלע

מן האמור לעיל ברור, כי המצב הטופוגרפי של פני ההר הוא מן המרכיבים החשובים ביותר לצורך כל מחקר וזיהוי בנושא הר הבית והמקדש. ואכן מלבד כל מה שנזכר בפוסקים, יש בידינו נקודת אחיזה, שהיא חוקה מכל האמור. נקודת אחיזה זו היא מבנה פני הסלע הטבעי ונקודות גובה מדורות בסלע בשטח הר הבית, שהרי שפכי עפר יכולים להיווצר בתקופה מאוחרת, אולם סלעים אינם צומחים. וכאשר פוגשים אנו בפני הסלע, ברור כי זה היה הגובה המינימלי של המקום בימי קדם. ואמנם נכון כי המקום שבו נמצא הסלע היום, אפשר שהיה בעבר יותר גבוה, אולם ההיפך אינו אפשרי כלל. ועל כן, פני הסלע כנתון גובה מינימלי, הם נתון מוחלט. וכפי שיבואר להלן, הרבה ניתן ללמוד מנתון זה.

יתר על כן, כבר הבאנו לעיל דברי ה'כפתור ופרח' ש'אין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך' (ראה לעיל סימן ג), כאשר דן על מדרון הר הבית לצד עמק יהושפט. ועל אחת כמה וכמה, יש לומר כן לגבי חיצובם של סלעים. כי הסלע עמיד בשיני הזמן, והחציבה בו מלאכה רבה היא, ובוודאי אין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך. גם צריך להוסיף, כי באיור זה מצוי הסלע בגובה מועט יחסית מתחת לפני הקרקע. ועל כן מלבד ההנחה הברורה, שפני הסלע היום הם ככל הנראה פני הסלע בעבר (לא פחות, וגם לא יותר), ניתן לאמוד על פיהם גם את גובה הקרקע בעבר.

25 דברים אלו הם שגגה בדבר משנה ממש, כי המשנה בכלים יז, ט קובעת במפורש את מדות האמה לצורך בניין המקדש, ושם מפורש כי אמות ביוגניות הן.
26 הצלבנים כינו את מסגד אל-אקצא בשם Templum Salomni. דהיינו היכל שלמה, ואת כיפת הסלע כינו בשם Templum Domini. כלומר היכל ה'. וכמו שהוכח על ידי חוקרים רבים, ראה מקורות לזה בירושלים בספרותנו, עמ' 263. וזה קרוב לשם העברי של מסגד אל-אקצא — 'מדרש שלמה'. ונראה כי יש צדק בזיהוי זה, מפני ששם עמד ארמונו של שלמה. וכן עולה ממסורות קדומות ביותר של נכרים, כמו הנוסע מבורדו והבישוף אורכלוף. וכבר האריך בזה וורן, ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 4—263. אבל לזיהוי מדרש שלמה עם לשכת הגזית אין שחר.

ובאמת, דרך זו לא היתה פתוחה בפני הקדמונים, כי מדידת גובה הסלעים חדשה היא. אבל מכל מקום, כבר מצאנו בקדמונים מי שעמד על כך באופן כללי. הרדב"ן, בתשובה תרלט, קבע על סמך השוואת גובה אבן השתיה במקורות, לעומת תיאור הגובה המופלג של הצכרה (כפי שתיארוהו הישמעאלים), כי פני שטח הר הבית בסביבת הסלע הושפל מסיבות שונות, הן על ידי גורמי טבע (סחף גשמים) והן על-ידי אדם. ואמנם ברור, כי חסרים היו בידו הנתונים לקבוע, בכמה שפלו פני השטח מזמן הבית ועד ימינו.

ובספר 'טור מלכה', להגרצ"פ פרנק, הציע גם כן פתרון לבעיה הלכתית, על-ידי השוואת גובה הסלע למצב הקיים. ובמקום שדן בספרו בשאלה, האם קיימים שפכי עפר בשטח הר הבית, שהם מהווים אולי חציצה, בין הרצפה שנתקדשה בימי שלמה לבין השטח הקיים היום (שאלה המהווה מכשול בחידוש הקרבנות בימינו), מציע פתרון לבעיה על-ידי השוואה טופוגרפית לגובה פני הצכרה. ואף כי נראה, שלא עסק בפועל במדידות ובמפות, מכל מקום עמד על העיקרון שהנחנו (מקדש מלך, עמ' 10). ולא היה צורך להאריך בעיקרון פשוט זה, אלמלא ראיתי מחברים תורניים, ולהבדיל גם חוקרים ואנשי מדע מקצועיים נכרים ויהודים שלא שתו לבם לזה²⁷.

העולה מכל זה, כי מחקר הר הבית הלכה למעשה, מצריך צירוף כל הנתונים האפשריים, תוך כדי נסיון לתאמם זה לזה, כאשר קודם לכל, חקר מבנה הר הבית בזמן הזה, ובעיקר חקר סלעיו שהם העדות האיתנה ביותר ביחס למצבו בעבר. בנוסף לכך, בדיקה זהירה של המבנים העתיקים (על פי סגנונם) במיטב הכלים העומדים לרשותנו בזמן הזה, ובמדה ידועה גם להתחשב במבנים חדשים, אשר יש מקום לחשוב שנבנו על יסודות עתיקים. כל אלו יש להשוות עם הנתונים המופיעים במשנה ובדברי חז"ל, ולברור מן הנתונים בשטה, את התואם את ההלכה כפי שבאה לידי ביטוי במקורות. נתונים אלו, ניתן להשוות גם למקורות אחרים, כהבי יוסף בן מתתיהו ומסורות שונות. דרך זו סוללה בקודש על ידי רבותינו, ועל פיה יש לחקור ולנהוג בכל הנוגע להלכות הר הבית והמקדש.

27 מבין החוקרים שלא התחשבו כלל בפני הסלע יש לציין את אלו שביקשו לראות בצכרה את המזבח. ראה במאמרי 'זיהוי הצכרה עם אבן השתיה', המעין, תמוז תשל"ו, ולקמן בפרק תמישי ג"ד.